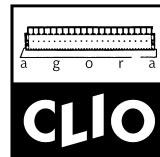

ISTORIJA PRIJATELJSTVA

Priredila
Barbara Kejn

Preveli sa engleskog
Mirko Jakovljević i Tijana R. Spasić

Beograd, 2011.

Sadržaj

Predgovor.....	7
Uvod	9
1. Klasični ideali prijateljstva <i>Dirk Balcli i Nik Eliopulos.....</i>	17
2. Ciceron o prijateljstvu <i>Konstant Dž. Mjuz.....</i>	89
3. Latinski Zapad <i>Konstant Dž. Mjuz i Nevil Kjararoli</i>	98
4. Renesansna prijateljstva: tradicionalne istine, nova i drugačija mišljenja <i>Kerolin Džejms i Bil Kent</i>	142
5. Od hrišćanskog prijateljstva do svetovne osećajnosti: ponovno uspostavljanje vrednosnog sistema u doba prosvetiteljstva <i>Dejvid Garioč</i>	203

6. Olovke u ruke: žene i pisanje o prijateljstvu	
<i>Barbara Kejn</i>	265
7. Društveni stalež, pol i prijateljstvo: taj dugi devetnaesti vek	
<i>Mark Brodi i Barbara Kejn</i>	273
8. Novi svetovi prijateljstva: početak dvadesetog veka	
<i>Mark Pil</i>	339
9. Značaj prijateljā: najbliža prošlost	
<i>Mark Pil, u saradnji sa Liz Rid i Džejsom Volterom</i> . . .	386
Bibliografija	436
Indeks	489

Predgovor

Istorija prijateljstva je prva knjiga koja razmatra pitanje prijateljstva tokom veoma dugog vremenskog perioda – od klasične Atine do današnjeg dana – a to je period koji pojedinac ne može samostalno da istraži. Stoga je ovu knjigu osmislila i napisala grupa naučnika iz različitih disciplina i stručnih oblasti. Budući da je reč o veoma obimnoj temi, ova knjiga bez sumnje istovremeno ukazuje na našu stručnost, ali i na našu omeđenost. Jasno je da smo prikazali istoriju prijateljstva na Zapadu – ali radujemo se već sada eventualnoj pojavi sličnih studija koje bi se pozabavile značajem, prirodom i promenama koje su se u okviru prijateljstva dogodile i u drugim delovima sveta.

Sâm rad na ovoj knjizi predstavlja eksperiment čijim je učesnicima ovakav vid saradnje prethodno bio nepoznat. Namera nam je bila da knjiga ima više autora, ali da se može čitati u istorijskom kontinuitetu, umesto da bude sačinjena iz sasvim nezavisnih eseja. Pojedini naučnici koji su učestvovali u pripremi ove knjige imali su priliku da međusobno sarađuju – ali nikada u timu od dvanaest ljudi! Rad na ovoj knjizi smo pažljivo planirali nekoliko godina, u toku kojih smo organizovali radionice na kojima smo detaljno razmatrali sve bitne celine koje knjiga treba da obuhvati. Njena ukupna struktura ukazuje na različite oblasti kojima se svako od nas bavi, u okviru kojih su prikazane specifične promene u istoriji prijateljstva u određenom periodu. Naš tim čine dvoje naučnika koji se bave klasičnom grčkom filozofijom, zatim dvoje stručnjaka za srednji vek, dvoje istoričara renesanse, jedan stručnjak za osamnaesti vek, dvoje stručnjaka za devetnaesti vek i troje za

dvadeseti vek. Pisanje svakog od poglavlja povereno je jednom ili grupi autora, ali o svakom od poglavlja smo svi zajedno detaljno razgovarali u okviru pomenutih radionica nastojeći da uspostavimo kontinuitet tema kojima smo se bavili, kao i da različite pristupe koje smo koristili spojimo u skladnu celinu.

Ogromnu zahvalnost dugujemo Fakultetu društvenih nauka na Univerzitetu Monaš za početnu finansijsku pomoć, bez koje ovaj projekat ne bi mogao da se ostvari. Želimo da se zahvalimo Karli Milar na neprocenjivoj pomoći na izradi bibliografije, kao i na organizovanju projekta u njegovoj početnoj fazi. Zahvaljujemo se i Sari Pajnto na tome što nam je prikupila bibliografiju, kao i na pomoći koju nam je pružila pri spajanju svih radova u celinu.

Uvod

Značaj koji se pridaje prijateljstvu u savremenom društvu nikada se ne može preceniti. Ono se smatra pokazateljem stepena integrisanosti jednog društva, kao i neophodnim činiocem zdravog i ispunjenog života. Prijateljstvo je odnos koji se u javnosti neprestano predstavlja u različitim formama, analizira se u novinama, savremenom filmu i televizijskim emisijama, o čemu svedoči i popularna serija koja nosi taj sasvim jednostavan naziv – *Prijatelji*. Kao što to često biva, trenutno interesovanje šire publike za prijateljstvo praćeno je i njegovim proučavanjem u velikom broju naučnih studija, koje su u skorije vreme pokrenute, o značenju i prirodi ovog odnosa u različitim društvima, kao i u ranijim fazama društva kojem i sami pripadamo. I naučnici koji se bave različitim disciplinama, uključujući sociologiju, psihologiju, antropologiju, književnost, istoriju i filozofiju, u velikom broju su se okrenuli temi prijateljstva. Njihova istraživanja uglavnom nastoje da utvrde različite načine na koje se prijateljstvo definiše, tumači i praktikuje u svakodnevnom životu različitih kultura, kao i da odrede ulogu koju je ono imalo u prošlosti.

Cilj naše *Istorije prijateljstva* jeste da se nadoveže na ova istraživanja, ali i da ih proširi time što će se pozabaviti pitanjem prijateljstva u zapadnom društvu tokom proteklih 2.500 godina – počev od klasične Atine pa sve do današnjeg dana. Ovoliko dug period pruža nam mogućnost da prikazemo koliko je dugotrajan i sâm značaj koji se pridavao prijateljstvu kao odnosu koji istovremeno predstavlja osnov društvenog i privatnog života. Takođe smo, zahvaljujući tome, bili u prilici

da istražimo kontinuitet i promene u načinu na koji su ljudi tumačili ulogu koju ovaj odnos ima u njihovom društvenom, seksualnom i porodičnom životu. Opširno smo se pozabavili svim ovim temama, kao i pojedinačnim grupacijama ljudi za koje se ispostavilo da se u ovom domenu života najbolje snalaze.

Teško je reći da li su kontinuitet ili promene u idejama o prijateljstvu te koje su u najvećoj meri obeležile kulturu Zapada u periodu o kojem je reč. S jedne strane, nema nikakve sumnje u to da je kontinuitet pojedinih ideja izrazito važan. Štaviše, jedna od stvari koja je na nas ostavila najjači utisak jeste snažan uticaj koji su pojedine ideje koje su bile popularne u doba klasičnih grčkih i rimskih filozofa, naročito Aristotela i Cicerona, ostvarivale sve do osamnaestog, a u pojedinim slučajevima i do devetnaestog veka. U eri klasične Atinske republike, koja predstavlja polaznu tačku ove studije, prijateljstvo je predstavljalo složeno pitanje koje je zanimalo mnoge filozofe, i oni su se bavili njegovim društvenim značajem, moralnom osnovom i etičkim pravilima. Grčka reč *filija* (*philia*), koja se obično prevodi kao „prijateljstvo”, pokrivala je mnogo širi spektar odnosa od onih koji su danas obuhvaćeni ovom rečju. Osim ljudi sa kojima je pojedinac u naročito bliskom odnosu, i članovi porodice, poslovni saradnici, zatim oni koje danas nazivamo „dragim ljudima” ili „poznanicima”, a ne prijateljima, opisivani su zajedno kao *filoi* (*philoí*). Aristotel je, baveći se ovom temom, ponudio sistematizaciju prijateljstva na osnovu koje su se različiti vidovi ovog odnosa razvrstavali u okviru pojma *filoi*. On je pri tome posebnu pažnju poklonio trima najvažnijim vrstama prijateljstva: prijateljstvu radi koristi, prijateljstvu radi zajedničkog zadovoljstva i prijateljstvu utemeljenom na zajedničkim vrlinama. Za njega je, kao i za mnoge druge antičke grčke filozofe, prijateljstvo utemeljeno na zajedničkim vrlinama, koje je bilo i najređe, upravo bilo najdragocenije. Retkost ovakvog odnosa isticali su svi grčki filozofi, koji su smatrali i da pravo prijateljstvo može nastati jedino među ljudima koji poseduju vrline. Tri veka kasnije je Ciceron, pored toga što je prihvatio ovo stanovište, još više isticao značaj prijateljstva u životu svakog pojedinca, zajedno sa njegovim uticajem na ostale društvene i privatne odnose, kao i nekim od pitanja i problema na koja prijateljstvo neminovno nailazi.

Važnost koja se klasičnoj misli i književnosti u okviru kulture Zapada pripisivala prijateljstvu obezbedila je grčkim i rimskim filozofskim tekstovima o prijateljstvu veliki uticaj tokom izrazito dugog perioda. Radovi Aristotela i Cicerona prevedeni su na mnoge evropske jezike, a često su proučavani i u originalu. U doba renesanse se, na primer, podrazumevalo da mladići napamet znaju odlomke iz Ciceronovog dela *O prijateljstvu*, u kojem se ističe ogromna vrednost prijateljstva i činjenica da ono od ljudi zahteva potpunu harmoniju ukusa, težnji i osećanja. Ove ideje su imale snažnu podršku među obrazovanim elitom u većini evropskih zemalja tokom osamnaestog i devetnaestog veka.

Klasični ideali prijateljstva nisu bili jedini tokom ovog dugog perioda, niti su sve to vreme ostali netaknuti kada su u pitanju razne kritike. Ideje o značaju građanskog prijateljstva, usluga i podrške koju prijatelji jedni drugima mogu pružiti, kao i o vezi koja postoji između ispravnog života i prijateljstva, i dalje su bile na snazi, možda i u još većoj meri, ali isto tako su neretko bivale osporavane, pa čak i smenjivane novim idejama koje bi se pojavljivale u narednim periodima. Verska ubeđenja, posebno ona u okviru hrišćanstva, uvela su sasvim novi skup vrednosti u rasprave na temu prijateljstva, a isto tako su najkasnije, počev od dvanaestog veka, narodne predstave i običaji takođe uneli novine u tumačenje društva i međuljudskih odnosa. Nova tumačenja prijateljstva nastupila su u okviru hrišćanskih zajednica u srednjem veku, u kojima su se bliski odnosi među prijateljima bazirali na novom vidu ljubavi kao osećanja koje je isključivo duhovne i natčulne prirode, koje je u potpunosti otelovljeno u Hristu. Ovaj novi ideal hrišćanskog prijateljstva, koji se temeljio na zajedničkom verovanju i ljubavi prema Hristu, u pojedinim slučajevima je prijateljstvu dodavao nove emotivne aspekte. Takođe je doneo i nova trvenja utoliko što su bliska prijateljstva predstavljala potencijalnu pretnju ljubavi prema Hristu, odnosno od hrišćana se očekivalo da budu u potpunosti okrenuti natčulnoj ideji prijateljstva umesto ličnim naklonostima i potrebama. Slično tome je tokom petnaestog i šesnaestog veka, iako su Ciceron i njegov ideal elitnog i učenog kruga prijatelja i dalje bili veoma uticajni, postojalo i mnoštvo različitih pristupa prijateljstvu, koji su se mogli uočiti u narodnoj kulturi i intimnim prepiskama. Štaviše, iako su klasični ideali

i dalje bili izrazito važni, došlo je do velikih promena u načinu na koji je klasična tradicija tumačena. Tako je, za razliku od ranijeg perioda u kojem je postojalo veće interesovanje za moralne konotacije prijateljstva, kao i za uzajamnu podršku ljudi koju je ono podrazumevalo, u drugom delu devetnaestog veka veća pažnja poklanjana meri u kojoj je prijateljstvo među muškarcima moglo da prkosi društvenim normama umesto da ih osnažuje, budući da se iz aseksualnog i čednog odnosa premetnulo u odnos koji je počeo da nosi erotski prizvuk.

U svakom od perioda o kojima će biti reči isticali smo i kontinuitet klasičnih ideja i nove nedoumice koje su izbijale u prvi plan, koje su ponekad bivale rezultat širih društvenih, ekonomskih i političkih promena, a ponekad su proizlazile iz intelektualnog napretka i pojave novih ideja na ovom planu. Urbanizacija i stvaranje sve većih gradskih celina posebno su snažno uticale na promene u okviru prijateljstva. Isto to se može reći i za razvoj skepticizma i racionalizma u devetnaestom veku, koji su prethodne ideale hrišćanskog prijateljstva ozbiljno doveli u pitanje. Tokom prosvetiteljstva, kao i u srednjem veku, postojala su trvenja među novim idejama, koja su najjasnije izražena u okviru sukoba između dužnosti univerzalnog dobročinstva i snage pojedinačnih međuljudskih odnosa. Imperijalizam je takođe izrodio nova pitanja, gde su pojedinci isticali da je prijateljstvo jedino moguće među onima koji pripadaju istom etničkom, verskom i kulturnom miljeu, dok je za druge imperijalizam u prvi plan izneo mogućnost za stvaranje prijateljstava koja prelaze rasne i imperijalne granice.

Tokom većeg dela perioda kojim se bavimo jedna pretpostavka vezana za klasičnu ideju o prijateljstvu ostala je ipak dominantna: da je prijateljstvo moguće jedino među muškarcima. Ovo je naročito važilo za klasični period. Budući da su mnogi, ako ne i svi, filozofi pretpostavljali da samo *muškarci* poseduju vrline, to ih je navelo na zaključak da je prijateljstvo isključivo muška stvar. U devetnaestom i dvadesetom veku ova pretpostavka je gotovo u potpunosti promenjena, tako da se smatralo ne samo da su žene sposobne za prijateljstvo već se čak i mislilo da su njihova prijateljstva iskrenija i značajnija od prijateljstva među muškarcima. S tim u vezi, bavili smo se načinima na koje su tokom vekova ideale koji su se odnosili isključivo na prijateljstva među muškarcima osporavali – bilo pripadnice verskih udruženja u sred-

njem veku i za vreme renesanse, bilo pojedine spisateljice i pripadnice aristokratije koje su ostvarile prijateljstva i pisale o njima u petnaestom i šesnaestom veku, kao i filozofi i pisci u devetnaestom veku koji su bili opčinjeni mogućnostima koje su nudila ženska prijateljstva. U devetnaestom veku se i veliki broj žena priključio raspravama na ovu temu, i to u ulozi spisateljica, esejistkinja i političkih aktivistkinja u borbi za prava žena, od kojih su mnoge nalazile i pružale javnu podršku prijateljstvima među ženama. Tokom devetnaestog, a još više tokom dvadesetog veka, klasični ideali muškog prijateljstva bivali su odbačeni i osporavani u okviru popularne kulture u kojoj se smatrala neoborivom ideja da prijateljstva među ženama predstavljaju osnovu društva i podršku raznim ugroženim grupacijama.

Odmah privlači pažnju činjenica da se u okviru ove studije odbacuje mogućnost da je postojalo ili da postoji „zlatno doba” prijateljstva u bilo kom trenutku u istoriji, kao i da postoji bilo koji određeni skup ideja vezanih za prijateljstvo koje bi se iz bilo kog razloga mogle smatrati značajnijim od nekih drugih. Ono što je nesumnjivo jeste činjenica da je posredi odnos koji obuhvata mnoštvo različitih aspekata, kao i odnos koji je – uprkos tome što je oduvek smatran izrazito dragocenim i značajnim – uvek podrazumevao napore da se pomire suprotstavljene etničke, društvene i porodične dužnosti. Dužnosti i sukobi koji su prožimali prijateljstvo vremenom su se menjali, isto kao što su se menjale i vrste odnosa koji su obeležavali prijateljstvo. Poput bilo kog drugog društvenog odnosa, i prijateljstvo se ispoljavalo i razvijalo u okviru određenog društvenog konteksta i jedna od stvari koje smo ovde nameravali da uradimo jeste da pokažemo koliko različite ekonomske, društvene i političke okolnosti utiču na prijateljstvo, odnosno koliko ih čine manje ili više ostvarivim, ili im nameću posebne zahteve. U velikom broju slučajeva kojima se bavimo prijateljstvo je vezano za gradsku sredinu koja poseduje javne institucije i nudi mogućnosti za čestu interakciju među svojim stanovnicima. Ove gradske zajednice su istovremeno omogućavale i otežavale stvaranje posebnih vidova prijateljstva. Bliska prijateljstva koja su stvarali mnogi pripadnici srednje klase u devetnaestom veku, i koja su najčešće negovana u kućnoj atmosferi, na primer, zahtevala su postojanje domaćeg komfora i materijalnog bogatstva koje je većini pripadnika radničke klase bilo

nedostupno. Muškarci i žene iz radničke klase su stoga uspostavljali drugačije vrste odnosa sa ljudima sa kojima su radili ili izlazili u pabove, restorane i upoznavali ih u različitim prijateljskim društvima.

Razume se da prijateljstvo nije lako definisati, i mi se u ovoj knjizi nismo trudili da otkrijemo ili razvijemo jednu jedinu definiciju koja bi se odnosila na sve primere prijateljstva iz prošlosti. Suprotno tome, pokušali smo da saznamo i razumemo način na koji je terminologija prijateljstva korišćena u različitim društvenim grupama tokom različitih istorijskih perioda, kao i način na koji se sâm jezik prijateljstva razvijao i menjao kroz vreme. Jedno od teških pitanja sa kojim smo se neprestano susretali, i kada je u pitanju jezik prijateljstva i kada je u pitanju način na koji su ljudi prijateljstvo tumačili, odnosi se na meru u kojoj je ovaj odnos obuhvatao brak i seksualne veze, bilo između pojedinaca ili grupa ljudi koji pripadaju suprotnom ili istom polu. Ovo pitanje je utoliko teže što je, kao što smo se već uverili, starogrčka reč koja se koristila u značenju prijateljstva podrazumevala mnoge od ovih odnosa. Štaviše, mnogi naučnici su i to istakli, čak se i u odnosima koji nisu izričito niti prevashodno seksualne prirode često javlja prizvuk seksualnosti. Pokušali smo da se usredsredimo, pre svega, na prijateljstva koja nisu erotske prirode, odnosno na ona koja su dugo smatrana važnim vidom intelektualnog i građanskog, kao i društvenog i emotivnog odnosa, koji se obično održavao naporedno sa bračnim i drugim seksualnim vezama. Erotski element je možda bio prisutan u mnogim od ovih odnosa, ali obično nije predstavljao njihov izuzetno bitan aspekt. Umesto bavljenja seksualnim aspektima, pozabavili smo se pitanjem gde se i na koji način pojavljuju i definišu granice između prijateljstva i drugih vrsta odnosa. Pod ovim „drugim” vrstama odnosa podrazumevamo i različite odnose koji se zasnivaju na koristi, kao i bliske porodične i odnose seksualne prirode. Ukazali smo na neke od pomičnih granica između ovih različitih vrsta odnosa, kao i na promene u načinu na koji su ove granice tumačene i definisane.

Oblast koju ova knjiga pokriva izrazito je široka, toliko da je moguće o svakom od poglavlja napisati po jednu obimnu knjigu. Kako je naša glavna namera bila da istražimo kontinuitet i promene u okviru ideja i praktičnih aspekata prijateljstva kroz istoriju, nismo bili u mogućnosti da se svakim od perioda bavimo preterano detaljno. Umesto

toga pokušali smo da se usredsredimo na ključne teme koje su obrađene u izvorima koje smo koristili, sa idejom da prikazemo ono što smatramo značajnim tokovima kontinuiteta i promena. U ove teme spadaju moralna priroda i značaj prijateljstva, kao i pitanja o tome gde se, kako i sa kim prijateljstva mogu zasnivati. Pitanje građanskog prijateljstva, kao i pitanje u kojoj se meri smatralo da prijateljstvo doprinosi stvaranju osnove za formiranje uspešne vladavine, bilo je od velike važnosti, i upravo ono ukazuje na razloge zbog kojih se toliki broj rasprava na temu prijateljstva vodio isključivo u vezi sa muškarcima, koji su predstavljali dominantnu grupaciju u javnom životu. Sledeći ovu činjenicu, detaljno smo razmotrili pitanja vezana za pol, način na koji se muškost pretpostavljala i definisala u okviru pojedinih vidova prijateljstva, kao i za razlike u načinima na koje su muška i ženska prijateljstva tumačena. Takođe smo se bavili i pitanjem kada je i kako bilo moguće stvaranje prijateljstava između muškaraca i žena, bilo da su se ona javljala unutar braka ili izvan njega. Poput pola, i pitanje porodice je često imalo važnu ulogu u razmišljanju o prijateljstvu. Stoga smo se bavili promenama u načinu na koji su porodični odnosi tumačeni u odnosu na prijateljstvo, kao i njihovim preklapanjem u određenim periodima, za razliku od novijeg shvatanja prema kojem se između porodičnih i prijateljskih odnosa pravi razlika. U svemu ovome smo nastojali da razjasnimo okolnosti u kojima je prijateljstvo tumačeno i definisano. Isto tako, pokušali smo da ispitamo neke od praktičnih primera prijateljstva i različite načine na koje su se prijatelji jedni drugima obraćali i ponašali, kako u javnoj sferi tako i u privatnosti.

Kontinuitet i promene koje se mogu uočiti u istoriji koju smo izložili ne ukazuju samo na društvene i naučne novine, već i na različitu prirodu izvora koje smo koristili. U celoj ovoj knjizi nastojali smo da što više koristimo različite izvore, zato što smo tako imali uvid u prirodu ideja koje se nisu samo stvarale u prošlosti već su dopirale i do narednih generacija preko štampanih dokumenata. Međutim, forma ovih izvora se menjala, što ukazuje i na promene u okviru glavnih preokupacija koje su se ticale prijateljstva. U klasičnom periodu je postojao izvestan broj filozofskih tekstova o prijateljstvu, od kojih su mnogi služili ukazivanju na značaj ovog odnosa, kao i na njegovu prisustvo u širim raspravama o etici. Ovi filozofski tekstovi bili su

vekovima objavljivani, i pri tome su im se pridruživali novi tekstovi sa novim tumačenjima ove teme. Iz tog razloga smo se bavili i priručnicima za pisanje pisama koji su bili popularni u srednjem veku i za vreme renesanse, kao i drugim književnim tekstovima koji se više bave emotivnim kontekstom nego moralnom osnovom prijateljstva: dramom, poezijom, esejima, a posebno prozom, koja je postala jedno od najvažnijih područja za raspravljanje o prijateljstvu u osamnaestom i devetnaestom veku. I ostali izvori su bili važni i pružali su različite uvide u iskustvo na polju prijateljstva i njegovo značenje u različitim društvenim okolnostima. Sudske beleške su korišćene da bi se došlo do informacija vezanih za značaj prijateljstva u životu siromašnog stanovništva u osamnaestom i devetnaestom veku. Časopisi i periodika su u devetnaestom veku postali izrazito popularni, zajedno sa novim radovima iz oblasti društvenih nauka, posebno iz sociologije i njenog zanimanja za mesto koje prijateljstvo zauzimalo u svetu koji se sve više industrijalizovao. U dvadesetom veku obim ovih izvora je proširen pojavom novih medija: bioskopom, televizijom i popularnom muzikom. Kao dodatak navedenim izvorima koristili smo i drugu vrstu materijala, poput pisama i dnevnika, koji su nam u odnosu na zvanične tekste pružili bolji uvid u konkretno iskustvo određenih ljudi.

Postojanje brojnih naučnih radova, kao i naše zanimanje za same ideje vezane za prijateljstvo, upućuju na činjenicu da je u pitanju istorijski pregled koji ima naučni karakter. Ipak, u ovu knjigu smo uvrstili i mnoge praktične primere i isto tako smo, naročito u poslednjem poglavlju, ispitali načine na koje se prijateljstvo tumačilo i doživljavalo u svakodnevnom životu različitih društvenih grupacija, uključujući radničku klasu i siromašne slojeve stanovništva. Međutim, najveći naglasak stavljen je na način na koji je prijateljstvo opisivano i definisano među naučnicima i piscima. Ono što nas je ovde zanimalo jeste da prikazemo promenljive okolnosti u okviru kojih se o prijateljstvu govorilo, i stoga smo se trudili da predstavimo njegov prelaz iz moralnih stanovišta klasičnog perioda, preko verskih i društvenih u srednjem veku, sve do psihološkog stanovišta i značaja bliskosti koja su obeležila devetnaesti i dvadeseti vek.

Klasični ideali prijateljstva

Dirk Balcli i Nik Eliopulos

1

Antički grčki filozofski spisi o prijateljstvu ostavili su dubok trag u kulturi Zapada. Godine 1508. Erazmo je u *Poslovicama*¹ objavio sopstveni izbor starogrčkih i rimskih mudrosti. Prva poslovice koju je Erazmo izabrao filozofski je proglas o prijateljstvu: „Prijateljima je sve zajedničko” – izreka koja se pripisuje Pitagori. Erazmo dalje kaže:

Svako ko duboko i pažljivo razmotri ovo Pitagorino zapažanje ... svakako će zaključiti da je celokupna ljudska sreća obuhvaćena ovom kratkom izrekom. Šta je drugo bila Platonova namera u tolikim delima koja je napisao nego da kod ljudi podstakne osećanje zajedništva, kao i da im skrene pažnju na temelj na kome ono počiva, odnosno na prijateljstvo?

U nastavku svog izlaganja o prijateljima, koji su ujedno i istomišljenici, Erazmo ukazuje na to da pitagorejsko bratstvo ne predstavlja ništa drugo do preteču zajedničkog života i zajedničke imovine koje je propovedao Hristos.

Mladi Isak Njutn je 1644. godine započeo da piše dnevnik, u kojem je beležio svoja razmišljanja tokom studija u Kembridžu.² Na vrhu prve stranice zapisao je „Amicus Plato, amicus Aristoteles, magis amica

¹ Kathy Eden, „'Between Friends All is Common': The Erasmian Adage and Tradition”, *Journal of the History of Ideas* 59.3 (1998), 405–419.

² Henry Guerlac, „Amicus Plato and Other Friends”, *Journal of the History of Ideas* 39.4 (1978), 627–633.

veritas”*. Ovog načela pridržavale su se sve pristalice moderne nauke, a ono aludira na Aristotelovu misao iz *Nikomahove etike*, dela u kome on nerado kritikuje Platonovu teoriju ideja. Aristotel napominje da, s obzirom na to da „filozofija” znači ljubav prema mudrosti, filozofi moraju kritikovati pogrešne stavove čak i ako ih zastupaju njihovi prijatelji „jer iako nam je i jedno i drugo dragoceno, sveta je dužnost dati istini prednost”**.

Činjenica da je ovo Njutnovno načelo napisano više od jednog milenijuma posle Pitagorine, Platonove i Aristotelove smrti ukazuje na dugovečnost grčkih filozofskih razmišljanja o prijateljstvu. Prijateljstvo je jedna od najprisutnijih tema u spisima koje smo nasledili od antičkih Grka. Ono je često i pokretač zapleta u starogrčkoj epskoj poeziji (na primer, prijateljstvo između Ahileja i Patrokla) i tragediji (na primer, u Euripidovom *Filoktetu*). Starogrčki besednici često su pozivali na prijateljstvo, a pisci poput Hesioda i Teognida davali su obilje saveta o njegovom značaju. Međutim, ono što je imalo veći istorijski uticaj jeste činjenica da su grčki filozofi klasičnog i helenističkog perioda prijateljstvo tretirali kao temu dostojnu *filozofskog razmatranja*, kao i to da su njihove različite teorije o prirodi prijateljstva imale normativni karakter, odnosno da su jasno ukazivale na to kakvo bi prijateljstvo *trebalo* da bude i koju bi ulogu u političkom životu zajednice *trebalo* da ima. Ovi starogrčki ideali prijateljstva dominirali su introspektivnim pisanjem o prijateljstvu sve do osamnaestog veka. Shodno tome, ovo poglavlje manje će biti usredsređeno na običaje prijateljstva u antičkom svetu i primere iz književnosti, a više na normativne ideale prijateljstva kakve su nam filozofi ponudili.

Na početku treba pomenuti da starogrčka reč koju prevodimo kao prijateljstvo – *filija* (*philia*) – obuhvata daleko širi spektar odnosa nego reč „prijateljstvo” u savremenom značenju. Štaviše, u nekoliko navrata tokom čitanja ove knjige uverićemo se da je upotreba reči „prijateljstvo” i srodnih termina koji se odnose isključivo na blisko prijateljstvo između drugova relativno mlada pojava. Za antičke Grke je *filija* obuhvatala

* Drag je Platon, drag je Aristotel, ali je draža istina. – *Prim. prev.*

** Aristotel, *Nikomahova etika*, 1096 a, prevela Radmila Šalabalić, Kultura, Beograd, 1958.

i članove porodice, kao i ljude koje bismo okarakterisali kao poznanike a ne kao prijatelje. Dakle, filozofske teorije o *filiji* imaju daleko veći opseg nego što bi se to isprva moglo očekivati.

Iako *filija* obuhvata mnoštvo odnosa, u spisima koji su nam preostali od starogrčkih filozofa ona se sagledava iz manjeg broja uglova nego što bismo to kao čitaoci priželjkivali. Kao što je to slučaj sa gotovo svim drugim spisima iz antičkog doba, teorijsko razmatranje prijateljstva u potpunosti se odvija sa muškog stanovišta. Filozofi u antičkoj Grčkoj jesu ponekad raspravljali o prijateljstvu između polova, ali nikakvi spisi žena filozofa o prijateljstvu nisu nam poznati. (Radovi koji se pripisuju pripadnicama Pitagorine škole naknadno su prepravljani, te autorstvo nad njima ostaje neutvrđeno.) Moramo imati na umu da su se filozofske rasprave o prijateljstvu u Grčkoj odvijale u društvenim i političkim okolnostima koje su se međusobno bitno razlikovale. (Kasnije ćemo detaljnije razmotriti kontrast između relativno nezavisnih grčkih gradova-država klasičnog perioda i kraljevstava koja su dominirala ovim područjem posle smrti Aleksandra Velikog.) Kakve god da su razlike postojale među ovim političkim uređenjima, ona su nesumnjivo bila prilično udaljena od našeg današnjeg shvatanja kako bi jedna liberalna država trebalo da izgleda. To naročito važi u slučaju poimanja svrhe koju država treba da ispuni. Grčki filozofi bili su gotovo ujedinjeni u stavu da država postoji da bi od svojih građana načinila *bolje muškarce*, kao i da bi, u meri u kojoj se to smatralo mogućim, od žena koje u njoj žive načinila *bolje žene*. Ovaj stav ne važi samo za gradove-države poput Sparte već i za demokratski grad-državu Atinu, za koju često verujemo da je bila bliskija našim današnjim vrednostima. Ovu razliku moramo uzeti u obzir da bismo razumeli ono što starogrčka filozofija ima da nam kaže.

Pojam „boljih muškaraca” (ili žena) predstavlja tačku razlaza sa savremenim liberalnim shvatanjima. Grčki filozofi imali su tu slobodu da stvaraju normativne teorije o tome kakvo bi prijateljstvo *trebalo* da bude zato što im je zajednički etički okvir bio *eudemonistički*. *Eudemonija* (*eudaimonia*) je starogrčka reč koja se najčešće prevodi kao „sreća”, ali njen tačniji prevod bio bi „blaženstvo” ili „dobrobit”. Potonji izrazi eliminišu eventualnu pretpostavku da *eudemonija* predstavlja neku vrstu prolaznog ličnog zadovoljstva. *Eudemonija* je više od toga, o

čemu govori činjenica da se za Grke svrha života nije nalazila u pukom osećanju zadovoljstva već u tome da se živi ispravno i da se dostignu ugled i trajna slava.

Aristotel je *eudemoniju* definisao kao život u kojem čovekove postupke vodi *aretê* – što se često prevodi kao „vrlina”, ali pravo značenje je možda bolje obuhvaćeno pojmom „odlika”. Vrline ili odlike predstavljaju one osobine koje neku stvar čine dobrim primerkom svoje vrste, i one se kao takve ne odnose samo na ljudski rod. Možemo govoriti i o vrlinama dobrog trkačkog konja i da pod tim podrazumevamo osobine zahvaljujući kojima taj konj pobeđuje na trkama. Shodno tome, ljudske vrline su one osobine koje, poput duboko usađenih karakternih crta, čoveku pomažu da svaki zadatak obavlja „pravilno i na najbolji način”, odnosno da ispuni svrhu ljudske prirode.

Vrlina ili odlika u bliskoj je vezi sa blaženstvom. Osoba koja poseduje vrline i njima se rukovodi ponaša se ispravno. Analitička je istina za Grke da ponašanje *kat' aretên* (u skladu sa vrlinom) predstavlja dobro, plemenito, lepo i ispravno ponašanje. (Pojmovi kao što su „dobro”, „plemenito” i „ispravno” predstavljaju nijanse značenja izvedene od prideva *kalon*.) Svakako da će osoba koja se ponaša dobro, plemenito, lepo i ispravno, i dosledna je u tome, ostvariti dobar život *makar u jednom njegovom delu*. (Među filozofima su postojala neslaganja oko toga da li je za sreću potrebno i nešto više od življenja u skladu sa vrlinom.) Budući da su blaženstvo i ispravan život povezani, filozofi su se većinom složili da je vrlina neophodan uslov za dostizanje blaženstva.

Konačno, važno je napomenuti da su lična sreća, kao i odlike uz pomoć kojih se ona dostiže, namenjene javnoj upotrebi isto koliko i unutrašnjem zadovoljstvu. Dover nam skreće pažnju da su grčki filozofi često iznosili ovakve stavove: „Želeo sam da me smatraju pravičnim”, umesto da jednostavno kažu: „Želeo sam da budem pravičan”. Međutim, ovaj autor smatra da nije *samo* spoljašnjost važna. Pre bi se moglo reći da Grcima koji su živeli u petom i četvrtom veku pre Hrista „dobrota lišena dobrog ugleda nije bila naročito primamljiva”³. Razlog za to je činjenica da je bilo izrazito važno da postupke koji predstavljaju

* *Nikomahova etika*, 1098 a.

³ K. Dover, *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle* (Oxford: Oxford University Press, 1974), 226.

otelovljenje vrline ostali članovi zajednice prepoznaju i da se to potom pretoči u dobar ugled i slavu.

Ove srodne predstave o dobrobiti i vrlini stvorile su okolnosti u okviru kojih su antički Grci poimali značaj prijateljstva. U slagalici koja predstavlja kvalitetan život, prijateljstvo se svrstavalo među deliće od presudne važnosti, budući da je pojam *filija* imao daleko šire značenje od reči „prijateljstvo”. Stoga je u izvođenje zaključaka o značaju *filije* za dobar život uključeno daleko više činilaca nego što je to slučaj sa našim shvatanjem pozicije koju u srećnom životu zauzima ono što nazivamo „bliskim prijateljstvom”. Zapravo, ono što sve te različite odnose drži na okupu pod pojmom *filija* jeste princip po kome čovek prijateljima treba da čini dobro, a neprijateljima zlo. Reč je o vrhovnom principu koji upravlja svim odnosima u sastavu *filije*. Može se pronaći i kod Hesioda: „Ko tebe ljubi, ljubav uzvрати” (tj. budi prijatelj onima koji su spremni da ti učine uslugu), kao i kod Pindara: „Prijatelj sam prijatelju, al’ na dušmanina svoga, sličan vuku, nasrnuću hrabro na stazama svima života svoga”. Ovo nije rezervisano samo za pesništvo, već se kao osnovni aksiom moralnog postupanja pojavljuje i u Lisijinoj sudskoj odbrani vojnika: „Smatram da smo predodređeni [*tetachthai*] da neprijateljima naudimo, a prijateljima da služimo.” Čuveno je Platonovo pretvaranje Simonidove izreke „Svakome dati ono što mu sleduje” u jednostavnu definiciju pravičnosti koju izgovara Polemarh – pravičnost je „činiti prijateljima dobro, a neprijateljima zlo”.⁴

Iz ovog principa proizlazi da je svet svakog Grka bio podeljen na tri tabora: prvi su činili pripadnici kruga prijateljā, drugi ljudi izvan ovog kruga, a treći oni koji se nisu mogli svrstati ni među prijatelje niti među neprijatelje. Budući da su čak i pripadnici poslednje grupe tretirani kao potencijalni prijatelji ili neprijatelji⁵, podela na prijatelje i neprijatelje u

⁴ Hesiod, *Poslovi i dani*, 353, preveo Marko Višić, Izdavačka kuća Draganić, Beograd, 2006; Pindar, *Ode*, Pitijska II.IV, preveo Ton Smerdel, Matica hrvatska, Zagreb, 1952; Lysias, „For the Soldier” § 20, *Orations* (trans. W. R. M. Lamb; Loeb Classical Library; Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930); Platon, *Država*, 332 a–d, preveli dr Albin Vilhar i dr Branko Pavlović, BIGZ, Beograd, 2002.

⁵ Lynnette Mitchell, *Greeks Bearing Gifts: The Public Use of Private Relationships in the Greek World, 435–323 BC* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 15.